

ЗЛОЧИННІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ В УМОВАХ АНОМІЇ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

CRIME AND SOCIAL MOBILITY IN CONDITIONS OF ANOMIE: SOCIOLOGICAL ANALYSIS

Статтю присвячено висвітленню особливостей соціальної мобільності за допомогою злочинної поведінки у суспільстві, яке знаходиться у стані аномії. В якості прикладу такого суспільства було обрано український соціум кінця ХХ століття. Розглянуто особливості соціальної мобільності окремих соціальних груп та індивідів в умовах соціальної аномії та суспільної дезорганізації шляхом використання злочинної поведінки. Зокрема, розглядається соціальна мобільність соціальних груп та окремих індивідів, які не були пов'язані з кримінальними практиками, але в умовах руйнування звичного соціального порядку почали використовувати їх у якості поведінкових патернів. Окремої уваги приділено економічним передумовам, які детермінували соціальну мобільність як криміналітету, так і представників інших соціальних груп, які залучилися до кримінальних практик в умовах соціальної аномії, та використовували злочинну поведінку у якості каналу соціальної мобільності. Зазначено, що кримінальна поведінка відкрила шлях для збагачення окремих індивідів та соціальних груп, які згодом використали його для подальшої висхідної мобільності у легальній сфері людської життєдіяльності. У процесі переходу від соціалізму до капіталізму відбулося стрімке майнове розшарування та з'явився прошарок нових власників засобів виробництва, до складу якого потрапили й представники криміналітету. Розглядаються окремі траєкторії соціальної мобільності представників організованих злочинних груп у досліджуваній період. Зазначається, що в силу низки причин не всі кримінальники, а лише окремі представники криміналітету, перш за все, лідери окремих злочинних угруповань діставалися до високих щаблів у висхідній соціальній мобільності. Водночас зазначено, що використання злочинної поведінки призводило до переміщення індивідів не лише у висхідному, а й у низхідному напрямку в соціальній ієрархії. З'ясовано, представники яких саме соціальних груп найбільш активно та масово залучалися до кримінальних практик. Розглядаються причини, які обумовлювали вибір представниками даних соціальних груп, які до цього не були пов'язані з криміналітетом, саме злочинної поведінки у якості найбільш прийнятної в умовах соціальної аномії.

Ключові слова: злочинність, організована злочинність, злочинна поведінка, соціальна мобільність, канали соціальної мобільності, аномія.

The article is devoted to highlighting the features of social mobility with the help of criminal behavior in a society that is in a state of anomie. The Ukrainian society of the end of the 20th century was chosen as an example of such a society. The peculiarities of social mobility of certain social groups and individuals in conditions of social anomie and social disorganization through the use of criminal behavior are considered. In particular, the social mobility of social groups and individual individuals who were not associated with criminal practices, but in the conditions of destruction of the usual social order, began to use them as behavioral patterns, is considered. Particular attention is paid to the economic prerequisites that determined the social mobility of both criminality and representatives of other social groups who engaged in criminal practices in conditions of social anomie and used criminal behavior as a channel of social mobility. It is noted that criminal behavior opened the way for the enrichment of certain individuals and social groups, who later used it for further upward mobility in the legal spheres of human activity. In the process of transition from socialism to capitalism, there was a rapid property stratification and a layer of new owners of the means of production appeared, which included representatives of crime. Separate trajectories of social mobility of representatives of organized criminal groups in the studied period are considered. It is noted that due to a number of reasons, not all criminals, but only individual representatives of criminality, first of all, leaders of individual criminal groups, reached high levels of upward social mobility. At the same time, it is noted that the use of criminal behavior led to the movement of individuals not only in the upward, but also in the downward direction in the social hierarchy. It was found out which social groups' representatives were most actively and massively involved in criminal practices. The reasons that determined the choice of representatives of these social groups, which were not previously associated with criminality, namely criminal behavior as the most acceptable in conditions of social anomie, are considered.

Key words: crime, organized crime, criminal behavior, social mobility, channels of social mobility, anomie.

УДК 316.444+316.624+316.758
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.8>

Чаплик М. М.

к. істор. н.,
доцент кафедри філософії та соціології
Мариупольський державний університет

Актуальність проблеми дослідження. Злочинність як соціальне явище, яке засуджується у суспільствах зі сталими соціальними нормами та карається згідно до діючого в них законодавства, в умовах соціальної аномії та суспільної дезорганізації може відігравати незвичну для себе роль. Зокрема вона може виступати у якості каналу соціальної мобільності.

У суспільствах, які перебувають у стані соціальної аномії та суспільної дезорганізації, на певний незначний період часу руйнуються

не лише соціальні норми, а й перегородки, які розділяють соціальні страти суспільства. Таким чином, створюються умови для зміни соціального статусу окремих індивідів та навіть соціальних груп.

Отже, розгляд злочинної поведінки у якості каналу соціальної мобільності у суспільствах, які перебувають у стані аномії та соціальної дезорганізації, становить певний інтерес з точки зору соціологічної науки. При цьому на окрему увагу заслугове вивчення, яким чином

кримінальна поведінка сприяє проникненню окремих індивідів та соціальних груп крізь соціальні перегородки за таких умов.

Мета роботи: розгляд ролі злочинної поведінки у соціальній мобільності окремих індивідів та соціальних груп в умовах соціальної аномії.

Засновник теорії соціальної мобільності російсько-американський соціолог П. Сорокін зазначає, що «...накопичення багатств – один з самих простих та дієвих засобів соціального просування» [1, с. 403]. При цьому, на його думку, на перебування багатого людини на вершині соціальної піраміди не впливає те, яким чином вона заробила свої статки [1, с. 403].

Зокрема П. Сорокін зазначає, що «...якими б не були конкретні форми організацій, які «збагачуються» – землеволодіння чи комерція, виробництво автомобілів чи добування нафти, горна справа чи рибальство, спекуляція чи бандитизм, військовий грабунок, – відповідні їм групи, інститути та банди завжди виконували роль каналу підйому або падіння у вертикальній соціальній площині» [1, с. 401].

Схожу думку щодо ролі збагачення у соціальній мобільності висловлює англійський соціолог Е. Гідденс, який під терміном «соціальна мобільність» розуміє рух окремих індивідів та груп від одного соціоекономічного стану до іншого, за яким переміщуються вгору люди, «чия власність, доходи та статус зростають» [2, с. 268].

Крім того, П. Сорокін звертає увагу на «хаотичну та дезорганізовану вертикальну мобільність en masse», яка відбувається у періоди «анархії та великого безладу, коли вся соціальна структура порушена, а соціальні верстви у значному ступені дезінтегровані» [1, с. 379].

Окремим аспектам соціальної мобільності за допомогою протиправної поведінки приділено увагу в роботах соціологів (І. Рущенко, Є. Головаха, В. Волков, Я. Костюковський, С. Стефенсон та інші [3–7]), які досліджували соціально негативні явища та процеси на пострадянському просторі на зламі двох тисячоліть. Також певну увагу проблемі злочинності в українському суспільстві у зазначений період приділено кримінологами та юристами (Є. Зозуля, Н. Міняйло, М. Мірошниченко, П. Мельник та інші [8–10]). Разом з тим проблема соціальної мобільності за допомогою злочинної поведінки в умовах аномії не є достатньо дослідженою та, на нашу думку, потребує більшої уваги.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зазначити, що, на нашу думку, існує відмінність щодо особливостей соціальної мобільності соціальних груп та окремих індивідів за допомогою кримінальних практик у різних, з точки зору ставлення до соціальних норм, суспільствах, а саме: 1) у сталих з точки зору соціальних та правових норм суспільствах; 2) у суспільствах, які перебува-

ють у стані аномії та соціальної дезорганізації; 3) у суспільствах, які уражені насамперед корупцією, а також іншими видами протиправної поведінки, наприклад, у «кримінальних суспільствах» [11], захоплених державах, мафіозних державах тощо.

У даній роботі ми зосередимо свою увагу саме на особливостях використання окремими соціальними групами та індивідами злочинної поведінки в якості каналу соціальної мобільності в суспільствах, які перебувають у стані аномії.

В якості прикладу соціуму, який знаходиться у стані соціальної аномії, розглянемо українське суспільство кінця ХХ ст. У зазначений період, одночасно з державотворчими процесами, в українському суспільстві здійснювався перехід від планової до ринкової економіки, який, у свою чергу, відбувався на тлі правового вакууму. Тому не випадково вищезгаданий період також ще називають періодом неформальної економіки.

Перехід від соціалізму до капіталізму детермінував циркуляцію еліт, зміни у соціальній структурі та соціальній стратифікації суспільства, майнове розшарування населення та зубожіння значної його частини тощо. Водночас заволодіння економічними ресурсами у вигляді колишньої державної власності означало збагачення, а відтак і підвищення соціального статусу його нових власників.

Криміналітет був однією з тих соціальних груп, яка у числі перших включилася у процес захоплення державних активів та економічного збагачення. Окремі представники криміналітету швидше за інших зорієнтувалися у процесах, які відбувалися в суспільстві та намагалися приймати в них активну участь.

При цьому кримінальне збагачення в умовах соціальної аномії відбувалося по-різному. Серед окремих видів злочинної поведінки найбільше виділявся рекет (здирництво), який набув масового поширення внаслідок легалізації підприємницької діяльності при одночасній неврегульованості законодавства. Також мали місце й інші види кримінальної діяльності, наприклад, контрабанда, виробництво та торгівля забороненими товарами, торгівля людьми, шахрайство, розбої, пограбування, замовні вбивства, контроль за різними видами діяльності у сфері тіньової та нелегальної економіки тощо.

Через масовість явища організованої злочинності та значну кількість злочинних угруповань між представниками криміналітету відбувалися кримінальні війни, які з одного боку закінчувалися фізичним знищенням конкурентів по «кримінальному цеху», а з іншого боку призводили до укрупнення перемігших злочинних угруповань.

Також «вибування з гри» могло бути і випадку тривалого тюремного ув'язнення. Окремі учас-

ники тих подій отримували й довічне позбавлення волі, яке прийшло на зміну смертній карі, що діяла до 1997 року. Крім того, частина представників криміналітету намагалася виїхати за кордон та вивезти туди набуті злочинним шляхом кошти.

Кримінальне збагачення перемігших та зміцнених злочинних угруповань ставало можливим вже у вигляді захоплення більш крупних об'єктів, у тому числі і промислових підприємств. Водночас одна справа заволодіти торгівельним об'єктом, наприклад, ринком, а інша – заволодіти заводом. Очевидно, що криміналітет не володів виробничими, економічними, технічними, технологічними тощо знаннями та навичками. Відтак заволодівши підприємствами та їхніми активами він намагався їх розпродати та вивезти отримані кошти у більш безпечні місця, наприклад, за кордон [5, с. 233].

При цьому такий розпродаж активів підприємств міг носити відверто грабіжницький характер, коли, наприклад, обладнання підприємств розпродувалося за ціною металобрухту на ринку кольорових та чорних металів.

Крім того, зустрічалися й такі варіанти як заволодіння активами та власністю колишніх державних підприємств з метою подальшого отримання прибутку від їхнього використання. У такому разі злочинні угруповання потрапляли до сфери легальної економіки та потребували компетентних фахівців з виробництва та збуту продукції, юристів, економістів тощо. У зв'язку з цим, російський соціолог В. Волков слушно зауважив, що такі злочинні угруповання «стали жертвами власного успіху» [5, с. 233]. Адже зайшовши на «поле» легальної економічної діяльності ці нові власники засобів виробництва змушені були рахуватися як з жорсткими правилами ринкової економіки, так і з офіційним законодавством, яке в перехідних суспільствах, до яких у тому числі належав і український соціум, до того ж носило вибірковий характер.

Певний час впізнаваність та статус у злочинному світі допомагали представникам криміналітету здійснювати вгору на шляху кримінальної кар'єри. Водночас при переході до легальних сфер кримінальний бекграунд ставав своєрідною плямою в біографії та створював серйозні проблеми його власнику.

Таким чином, на більш високих рівнях висхідної соціальної мобільності лідери найбільш успішних в економічному відношенні злочинних угруповань змушені були відхрещуватися від попередньої кримінальної діяльності та ретельно зачищати факти своєї біографії. Цікаво, що серед окремих представників української регіональної та навіть загальнонаціональної політичної та бізнес еліти саме період «дикого капіталізму» 1990-х років був

своєрідною «білою плямою» в біографії, а самі вони «з'являються» в середині або наприкінці 1990-х в якості директорів підприємств, керівників банків, компаній, фірм тощо.

Збагачення у період неформальної економіки відкривало злочинцям можливості для подальшої соціальної мобільності в легальній сфері людської життєдіяльності. Водночас не всі лідери та члени злочинних організацій пішли шляхом подальшої соціальної мобільності у легальний бізнес. Частина злочинних організацій залишилася у кримінальній ніші та продовжувала займатися суто протиправною діяльністю.

Однією з найбільш популярних професій у 1990-ті роки була з одного боку професія підприємця (комерсанта, «човника» тощо), а з іншого боку професія бандита (рекетира тощо). Ці дві соціальні групи стали своєрідним «обличчям» тієї епохи зі своїми символічними атрибутами, наприклад, «кравчукками» або малиновими піджаками, та були взаємозалежними одна від одної. Основними формами послуг, які надавалися криміналітетом підприємцям сфери легальної торгівлі та виробництва у зазначений період, були охорона, перш за все від інших кримінальників, а також від шахрайства з боку економічних контрагентів, посередництва, коли криміналітет виступав посередником або поручителем під час укладання контрактних зобов'язань та інших угод економічного характеру, а також партнерство, коли бандит та підприємець ставали діловими партнерами [5, с. 148; 12, с. 93].

Менша частина злочинних угруповань змогла здійснити найбільшу висхідну соціальну мобільність. Такі організовані злочинні угруповання пройшли шлях від кримінального до легального бізнесу, а їхні лідери та окремі представники змогли потрапити до бізнесової еліти, а згодом навіть і до політичної еліти не лише на регіональному, а й на загальнонаціональному рівні.

Деякі організовані злочинні угруповання на шляху висхідної мобільності захопили під свій контроль великі промислові підприємства, які, у свою чергу, підпорядковані законам ринку та повинні працювати у правовому полі. Відтак кримінальникам потрібні були фахівці з легальних сфер діяльності: управлінці, юристи, інженери, технологи тощо. Крім того, контроль над об'єктами легальної економіки потребував побудови стосунків із владою як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівні.

Одним з соціально-кримінологічних феноменів доби первинного накопичення капіталу стало формування організованих злочинних груп не з представників криміналітету. Дозвіл на підприємницьку діяльність в умовах соціальної аномії призвів до появи та поширення такого соціального явища як рекет та залучення до

нього різноманітних груп населення, які раніше не були пов'язані з кримінальною поведінкою. Відтак окремо зосередимо увагу на розгляді соціальних груп суспільства, які залучилися до лав криміналітету у зазначений період.

Однією з соціальних груп, яка активно залучилася до кримінальних практик у 1990-ті роки, були спортсмени. З погляду соціології феномен втягнення спортсменів до злочинної діяльності є особливо цікавим. На початку 1990-х років в умовах суспільних, політичних, економічних тощо катаклізмів спорт значною мірою втратив державну підтримку, а спортсмени перестали вважатися соціально престижною верствою суспільства.

Водночас спортсмени як соціальна група орієнтовані на результат та конкурентну боротьбу, мають здатність до самоорганізації та дисципліни, здатні переносити надмірні навантаження та терпіти біль тощо.

Особливо активно залучилися до кримінальних практик представники єдиноборств: боксу, кікбоксингу, різних видів боротьби (класичної, вільної, самбо), східних бойових мистецтв (дзюдо, карате, кунг-фу, тхеквондо і т. ін.) тощо. Змагання між спортсменами в єдиноборствах відбувається у вигляді контактного двобою, відтак спортсмени з даних видів спорту намагаються здобути перемогу над супротивником шляхом використання сили, а також легітимізованої агресії та насильства, заподіяння супротивнику болю та травм тощо. Подібні якості виявилися затребуваними та цінувалися у кримінальній поведінці в зазначений період. Тому в лавах організованої злочинності у 1990-ті роки саме спортсмени з різних видів єдиноборств були найбільш чисельною соціальною групою.

Крім спортсменів варто виділити й представників інших соціальних груп, перш за все ветеранів афганської війни (т.зв. «афганців»), а також ветеранів інших військових конфліктів. Афганська війна не була популярною в радянському суспільстві і ставлення державної системи до «афганців» відображалось в сумнозвісній фразі чиновників: «Я тебе туди не посилав». Варто зазначити, що дана соціальна група складалася переважно з молодих людей, частина з яких поверталася додому травмованою фізично чи психічно («афганський синдром»).

Також окремо можна виділити представників різноманітних силових структур. Наприклад, КДБ СРСР, який припинив своє існування у 1991 році, нараховував десятки тисяч співробітників, частина з яких в умовах соціальної дезорганізації перейшла до кримінальної поведінки. Також сюди можна віднести й інших силовиків, наприклад, військових, правоохоронців, спецпризначенців тощо.

Окремо слід виділити й таку соціально-демографічну групу як молодь. В умовах соціальної аномії молодь намагалася знайти своє

місце в суспільстві. Якщо поглянути на відображення епохи 1990-х, наприклад, у кінематографі (серіал «Бригада», фільм «Носоріг» тощо), у піснях шансону або навіть у пам'ятниках представникам криміналітету на кладовищах, то кидається у вічі, що в більшості випадків саме молоді чоловіки із злочинною поведінкою були специфічними «героями» тієї епохи.

Представники даних соціальних груп створювали власні організовані злочинні угруповання, які відрізнялися від угруповань традиційного криміналітету. У зв'язку з цим, російський соціолог Я. Костюковський виокремлює таку модель злочинної організації як організація «військового типу», для якої характерними були наявність авторитарного стилю управління, ключова роль лідера, нескладна ієрархія, висока внутрішня дисципліна, жорстка конкуренція всередині організації, здатність рекрутувати нових членів тощо [6, с. 198–199].

Врешті-решт криміналітету нової генерації вдалося відтіснити та значною мірою знищити представників організованої злочинності старої формації, перш за все «зłodіїв у законі» та кримінальних авторитетів, які дотримувалися власної злочинної ідеології у вигляді неписаних правил («понять»). Таким чином, криміналітет нової генерації переміг у кримінальних війнах всередині злочинного світу та здійснив висхідну соціальну мобільність в його межах.

Після цього перед представниками криміналітету відкрилися нові можливості у вигляді подальшої мобільності у сферу легальної економіки, а для деяких його представників згодом навіть і мобільності у сферу політики та управління, перш за все на регіональному, а в окремих випадках навіть і на загальнонаціональному рівні.

При цьому варто підкреслити, що передусім мова йде не про традиційний злочинний світ, а про криміналітет нової хвилі, який перебував у своєрідному симбіозі з підприємцями та складався з представників соціальних груп, які до цього не мали відношення до злочинної поведінки. Одночасно відбувався індивідуальний спад на нижчі щаблі соціальної структури значної кількості окремих рядових представників криміналітету.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, на прикладі соціальної мобільності криміналітету в умовах аномії, викликаної суспільно-політичними, соціально-економічними тощо трансформаціями в українському суспільстві, ми можемо констатувати, що за певних обставин злочинна поведінка може виступати у незвичній для себе ролі каналу соціальної мобільності. Крім того, в умовах соціальної аномії злочинна поведінка стала прийнятною для окремих соціальних груп та індивідів, які раніше не мали до неї відношення та не практикували її.

На прикладі соціальної мобільності за допомогою злочинної поведінки ми також маємо можливість спостерігати, що у 1990-х роках в Україні паралельно з розбудовою державності, її атрибутів, ознак та символів відбувалися процеси первинного накопичення капіталу, формування прошарку сучасних можновладців, власників статків та засобів виробництва тощо, а також формування нової економічної, бізнесової, політичної тощо еліти, які мали кримінальне забарвлення. У свою чергу, вони вплинули на подальше соціальне розшарування та стратифікацію українського суспільства, поширення низки соціально негативних явищ в українському соціумі, зокрема, корупції, тіньової економіки, правового нігілізму тощо.

Коли писалася дана стаття розпочалося повномасштабне російське вторгнення в Україну. Почалася по-справжньому народна, вітчизняна війна, якій ще належить отримати назву в українській історії. Немає ніяких сумнівів у тому, що ця війна та неминуха перемога в ній докорінно змінить українське суспільство та «обнулить» наслідки тих негативних явищ та процесів, які мали місце в ньому на зорі здобуття незалежності та під час розбудови та становлення Української держави, а також надасть нашій країні можливості для розвитку вже у нових реаліях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов ; пер. с англ. М. : Политиздат, 1992. 543 с.
2. Гидденс Э. Социология / при участии К. Бердсолл ; пер. с англ. Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. М. : Едиториал УРСС, 2005. 632 с.
3. Рущенко И. П. «Криминальная революция» как социетальный фактор. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 3. С. 194–210.
4. Головаха Е. Феномен «аморального большинства» в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине. *Мониторинг общественного мнения*. 2002. № 6(62), ноябрь – декабрь. С. 20–22.
5. Волков В. В. Силовое предпринимательство: XXI век, экономико-социологический анализ. Изд. 3-е, испр. и доп. СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. 352 с.
6. Костюковский Я. В. Социологический анализ преступных организаций. *Актуальные проблемы трансформации социального пространства I* под общ. ред. С. А. Васильева. ГП Международный центр социально-экономических исследований «Леонтьевский центр». СПб. : ГП МЦСЭИ «Леонтьевский центр», 2004. 384 с. С. 173–204.
7. *Gangs of Russia: from the streets to the corridors of power*. By Svetlana Stephenson *Gangs of Russia: from the streets to the corridors of power*. By Svetlana Stephenson. Ithaca, NY : Cornell University Press. 2015. 288 p.
8. Зозуля Є. В. Криміногенна ситуація в Україні періоду становлення та розвитку незалежної держави. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 1. С. 93–98.
9. Міняйло Н. Соціально-економічні передумови формування організованої злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 155–159.
10. Мірошніченко М. І., Мельник П. О. Інтеграція організованої злочинності в економічну сферу в умовах переходу до ринкової економіки в УРСР (1985–1991 рр.). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 5(34). С. 16–23.
11. Рущенко І. П. Від кримінальної революції до кримінального суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 2. С. 3–22.
12. Барсукова С. Ю. Государство и бандиты: драма с прологом и эпилогом. *Экономическая социология*. Январь 2012. Т. 13. № 1. С. 86–97.